

SALÁT GERGELY
Tükör által világosabban

Takó Ferenc: *Max Weber Kínája. A protestáns etika és a mandarinátus szelleme*. Budapest: ELTE BTK Filozófiai Intézet – L'Harmattan – Magyar Filozófiai Társaság, 2020. 336 oldal

Max Weber (1864–1920) megkerülhetetlen alakítója a XX. századi gondolkodásnak, valamilyen módon minden szociológus, gazdaságtudós, történész, jogász, politológus, vallástudós és filozófus találkozik vele tanulmányai vagy kutatásai során. Módszertanának elemeit, terminusait, meglátásait azok is ismerik és alkalmazzák, akik nem is föltétlenül vannak tudatában ezek eredetének. Elsősorban a modern szociológia atyjának tartják, de jóval több volt, mint társadalomtudós, joggal nevezhető univerzális gondolkodónak.

Az ember előbb-utóbb akkor is találkozni fog Weberrel, ha egy olyan, a szociológiától látszólag távol álló tudományággal kezd el foglalkozni, mint a sinológia – e sorok szerzője is a régi kínai és európai városok közötti különbségek kapcsán ismerkedett meg a névvel, és számos Kínával kapcsolatos gondolatról, köztudatba beépült toposzról, amelyet itt vagy ott olvasott, csak utólag tudta meg, hogy eredetileg Webertől származott (vagy ma se tudja). A német tudós a mai napig formálja a Kínáról való nyugati gondolkodást. Számos szerző vitába szállt vele, mára sok tételét cáfolták, munkáit sinológiai szempontból ízekre szedték, de az tagadhatatlan, hogy rendkívül megtermékenyítőleg hatott a modern Kína-kutatásra, és így vagy úgy, de mindenkinek reflektálnia kell rá, aki a kínai társadalomtörténettel, a kínai fejlődés elméleti kérdéseivel vagy Kína megismerésének a problémájával foglalkozik. Weber nemigen hagyja nyugodni az embert, hiszen módszertani felvetései ma is aktuálisak, az általa vázolt akadályok ma is leküzdhetetlenek. Hogyan tarthatja magát a tudós az objektivitás és értékmentesség elvéhez a munkájában, miközben az élet más területein természetszerűleg ilyen vagy olyan értékeket vall? Miként kutatható egy másik kultúra, ha „az európai kultúrán nevelkedett ember elkerülhetetlenül és jogosan” az európai kultúra felől szemléli „az egyetemes történeti problémákat”? S miként kutatható ily módon akár maga az európai kultúra? Hogyan hasonlíthatók össze két egymástól függetlenül fejlődő civilizáció jelenségei?

Weber tökéletlen válaszokat ad mindezekre, de legalább próbálkozik, és tökéletes válaszok valószínűleg amúgy sem léteznek.

Max Weber természetesen nem sinológus volt, elsősorban a nyugati gazdaság-, társadalom- és esztörténet foglalkoztatta, de életművében fontos szerepet játszott más kultúrák vizsgálata – ezeket ugyanis egyfajta *tükröként* használta, hogy a nyugati jelenségeket értelmezni tudja. Így terelődött figyelme Kína felé, amely persze önmagában is érdekes és kutatásra érdemes terület, de Weber számára főleg saját főműve alaptételének a bizonyítására szolgált. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (1905) című könyve fő állítása szerint a protestáns – elsősorban kálvinista – eszmék meghatározó módon befolyásolták a nyugati gazdasági és társadalmi fejlődést, a „kapitalizmus szelleme” szorosan összefügg a protestáns aszkézissel. Vagyis egy sajátos szellemi-érületi-vallási tényező alapvetően formálta a gazdaságot, a felépítmény – a marxizmus leegyszerűsített magyarázatával szemben – nagyban hatott az alapra. Kínával és más keleti kultúrákkal ezen tétele megfogalmazása után kezdett el tüzetesebben foglalkozni, és utolsó évtizedének vallásszociológiai kutatásai már jelentős részben a Kelet sajátosságait igyekeztek feltárni – hogy ezáltal érthesse és magyarázhassa meg jobban a Nyugatot.

Ennek az időszaknak kiemelkedő alkotása a *Konfucianizmus és taoizmus* című írás (röviden: *Kína-tanulmány*), amely először 1915-ben jelent meg az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* lapjain, majd bővített és átdolgozott formában az *Összegyűjtött vallásszociológiai tanulmányok* részeként 1920-ban. A mű igazán mély elemzésére mind ez idáig kevesen vállalkoztak: a szaktudósok, filológusok sokszor megragadtak Weber vélt vagy valós tárgyi tévedéseinek a kijavításánál, a „weberológusok” inkább *A protestáns etikára* és más központi munkákra fókuszáltak, a *Konfucianizmus és taoizmus* filozófiai elemzése, az európai filozófiai Kína-értelmezés kontextusában és a weberi életmű tudományelméleti összefüggésrendszerében való elhelyezése elmaradt. Ezt a hiányosságot pótolja Takó Ferenc könyve.

A *Max Weber Kínája* cím pontosan megragadja a kötet tartalmát: a szerző nem Kínáról ír, hanem *Weber Kínájáról*, vagyis arról, hogy a német tudós miként ábrázolja és használja Kínát saját – Kínától tulajdonképpen független – céljai elérésére. A könyv tehát nem sinológiai vagy orientalisztikai jellegű, sokkal inkább a (tudomány)filozófia tárgykörébe tartozik, de természetesen egy orientalista számára is fontos, hasznos és komoly önreflexióra késztető olvasmány. A több mint 300 oldalas kötet rendkívüli elmélyülést igénylő, komoly intellektuális teljesítmény, nem véletlen, hogy az alapjául szolgáló doktori disszertációval szerzője elnyerte a Cogito díjat. Jelen recenzióban csak főbb megállapításait van lehetőségem ismertetni.

Az I. fejezet egyfajta eszmetörténeti kontextussal szolgál. A szerző felvázolja Kína európai filozófiai recepciójának Max Weber előtti sajátosságait – amelyek persze sokkal inkább jellemezték az idézett szerzőket, mint magát Kínát. A Középső Birodalmat Európában sokáig idealizálták, sőt egyes gondolkodók bálványozták, majd ez az ellentétébe fordult, és megjelent Kína stagnációjának az elmélete, Kína az „ész birodalmából” meghaladott kövületté vált, amelynek lakói „mintha még ma is az emberi nem gyermekkorának idejét élnék” (Condorcet). A szerző meggyőzően, idézetekkel alátámasztva mutatja be a folyamatot, amelynek során Kína követendőből elrettentő példává vált. Bár a XVIII–XIX. században megjelent a sinológia mint szaktudomány, ez sokáig gyerekcipőben járt, és Kínát még a XIX. századi szerzők is leginkább saját gondolatrendszerük igazolására használták. A fejezet második részében a Kína-recepció kontextusáról a szerző áttér a Weber-életmű társadalomtudományi, történelemelméleti, gazdaságtani, szociológiai előzményeire, bemutatja ezen tudományok megjelenését, komoly diszciplínává válását és az ezeket kísérő elméleti vitákat, amelyek természetesen Webert sem hagyták érintetlenül. Sajátos tudomány- és történelemszemlélete, illetve módszertana ezek eredőjeként alakult ki.

A II. fejezet a weberi életmű módszertani és tematikus kérdéseivel foglalkozik. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy bár a Max Weber nevével összekapcsolódó objektív tudományszemlélet szerint a megismerő tudomány nem követhet gyakorlati értékszempontokat, ez nem azt jelenti, hogy a tudománynak ne volna gyakorlati jelentősége és alkalmazhatósága. Az objektivitásra törekedve Weber egy olyan eljárást igyekszik kidolgozni, amelyben a tárgy megválasztását befolyásolja ugyan a kutató szubjektivitása, de a vizsgálat módszerének alapelve csak az objektív érvényesség lehet. Ebben vannak segítségére az *ideáltipikus konstrukciók*, amelyek absztrakció útján, mesterségesen megalkotott, viszonyítási pontként használt határfogalmak. Amikor a tudós ideáltipikus fogalmak segítségével ír le egy történeti jelenséget, valójában összehasonlítást végez a jelenség és a korábban megalkotott absztrakt határfogalom között, és ezzel lehetségessé válik az adott jelenség tárgyilagos elemzése vagy meghatározása. Az egyes történeti, társadalmi, kulturális jelenségeket egy adott szempont szerint objektív módon úgy tudjuk megvizsgálni, hogy e szempont tekintetében közös skálán helyezük el őket, megmutatva, mennyire közelítik meg az ideáltípust. Az ilyen komparatív módszerrel végzett vizsgálatok célja Webernél egy sajátos jelenség okainak a feltárása, amely Takó Ferenc elemzése szerint kétlépcsős folyamat: az „elsőfokú összehasonlítás” során a két jelenséget bizonyos szempont szerint azonos típusba soroljuk; a „másodfokú összehasonlítás” pedig a két jelenség összehasonlító vizsgálatát jelenti. A könyv elemző része, a IV–V. fejezet ezt a logikát követi.

A módszertan – az itt leírtnál természetesen jóval részletesebb – ismertetése után a szerző a Kína-tanulmány témáját járja körül, és ennek során azt igyekszik igazolni, hogy a *Konfucianizmus és taoizmus* szorosan kapcsolódik a *Protestáns etikához*, fő célja annak alátámasztása. Az utóbbi mű megjelenése után Weber szisztematikusan kezdte keresni azokat a pontokat, amelyeken a „nyugati” és a „keleti” társadalomtörténet eltérő módon alakult, és törekedett annak kimutatására, hogy a vizsgált nem nyugati kultúrákban a „kapitalizmus szelleme” hiányának – és ezzel a modern kapitalizmus kialakulása elmaradásának – oka a protestáns aszkézis hiánya volt. Az így született világvallás-tanulmányok – köztük a *Kína-tanulmány* – tehát a protestáns-etika-tézis indirekt bizonyításaként, egyfajta negatív kísérletként foghatók fel. (Természetesen a szerző is jelzi, hogy a két és fél száz oldalas *Kína-tanulmány* ennél jóval mélyebb és összetettebb munka, de ezen aspektusáról nem szabad megfeledkezni.)

A III. fejezet „A szöveg és története” címet viseli, és ennek megfelelően a *Konfucianizmus és taoizmus* születéséről, megjelenéséről, forrásairól, szerkezetéről és szövegváltozatairól szól. A szerző jelzi, hogy a tanulmány 1915-ös és 1920-as verziója között jelentős különbségek vannak, a második kiadáshoz Weber bővítette és némileg átdolgozta a *Kína-tanulmányt*. A könyvet végigkísérik azok a megjegyzések, amelyekben a szerző jelzi, ha egy adott szöveghelyen a két változat között érdemi eltérés van – ezek a részek nyilván olyan fontos kérdésekkel foglalkoznak, amelyeket Weber jobban ki akart dolgozni, vagy pontosítani kívánt. A fejezet röviden ismerteti az egyes részek tartalmát, továbbá a rejtett és említett forrásokat. Ez utóbbi részben lényegében összefoglalást kapunk a korszak sinológiájának aktuális állásáról, hiszen Weber szinte minden releváns művet ismert, amely nyugati nyelven addig megjelent. Takó itt jelzi azt a problémát is, amelyet a felhasznált szerzők Európa-központúsága, elfogultságai, félreértései, félreértelmezései és félrefordításai jelentettek a filológiai kérdésekkel nem foglalkozó Weber számára. A fejezet emellett részletesen ismerteti a világvallásokkal foglalkozó rész elméleti szempontból nagyon fontos nyitófejezetét, valamint a *Köztes vizsgálódás* című írást, amely a *Kína-tanulmány* és a *Hinduizmus és buddhizmus* című fejezet között helyezkedik el.

A következő két fejezetben található a könyv legfontosabb része, a *Konfucianizmus és taoizmus* tematikus elemzése, az előző fejezetekben tárgyalt módszertan és elméleti alapok felhasználásával. A IV. fejezet témája az, hogy miként jelennek meg Webernél a Kína és a Nyugat közötti hasonlóságok, az V. fejezet pedig a különbségeket veszi számba. A szöveget nem fejezetei sorrendjében elemzi, hanem bizonyos kulcskérdések köré rendezve. Mivel a *Kína-tanulmány* nem szakítható ki Weber gondolatvilágából, a szerző gyakran hivatkozik a *Gazdaság és társadalom* című művére és más írásaira is, ezáltal helyezve el az írást az életműben.

A „hasonlóság eszközeivel” foglalkozó fejezet első része egyes kiemelt fogalmak – *kapitalizmus*, *racionalizáció*, *patrimoniális bürokrácia* – részletes elemzésével mutatja be, hogy Weber miként használja vizsgálataiban az ideáltípusokat. Az elsővel kapcsolatban Weber arra a megállapításra jut, hogy Kínában létezett – általános értelemben vett – kapitalizmus, ez azonban különböző okok miatt – nem utolsósorban az „érzületi” alapok hiánya miatt – nem fejlődött racionális gazdasági rendszerré, nem alakult ki a „kapitalizmus szelleme”. A racionalizáció sem hiányzik Kínában, legalábbis a hivatalnokréteg kormányzási technikáit illetően – sőt éppen az okozza a kapitalista fejlődés szuboptimális szinten való megakadását, hogy a racionális cselekvés a hivatalnokréteg körében extraoptimális mértékben érvényesül, ami megakasztja az összes többi szféra hasonló folyamatát. Éppen ez a jelenség, a konfuciánus hivatalnoki etika túlracionalizáltsága motiválja Webert Kína vizsgálatára, hiszen itt a bürokratikus uralom – az életmű egyik központi témája – csaknem tiszta ideáltípusa jelenik meg. A patrimoniális bürokrácia, amely a Kína-elemzés egyik meghatározó terminusa, abban sajátos, hogy míg Nyugaton ez átmeneti állapot volt (a könyv szerint „kései” patrimonializmus és „korai” bürokrácia), Kínában tartós formának bizonyult. Kína tehát egy olyan állapotban merevedett meg, amely Nyugaton átmenetiként, egy, a korábbtól minőségileg különböző struktúra első fázisaként jelent meg.

A hasonlóságok weberi alkalmazását bemutató fejezet a történelmi párhuzamok bemutatásával folytatódik, a szerző itt is alapfogalmakat – ideáltípusokat és egyben korszakokat – elemez. Takó a *patriarchalizmus*, *feudalizmus*, *patrimonializmus* terminusait emeli ki annak szemléltetésére, hogy az egyes időszakokban Nyugaton és Kínában is megfigyelhető alakzatok miként vezettek eltérő fejlődési utakhoz. A szerző a *Kína-tanulmány* fő tételeként azonosítja azt a megállapítást, amely szerint a konfuciánus bürokrácia nem szemben állt a patrimonializmussal, hanem megszilárdította, tartóssá tette azt. A bürokratikus uralom Kínában tehát nem alapját, hanem gátját jelentette a kapitalizmusba való minőségi továbblépésnek.

A hasonlóságokkal foglalkozó fejezet harmadik része azokat az eseteket veszi számba, amikor egy jelenség vizsgálata az „elsőfokú” és „másodfokú” összehasonlítás határán történik, vagyis az azonos kategóriába rendelésnek és az így egyazon rendszerben elemezhető mintázatok közti különbségek feltárásának az érintkezésénél, találkozásánál. Itt is három fogalom(pár) illusztrálja Weber módszerét. Az egyik a *teremtő király és teremtő isten* Kína és Elő-Ázsia vonatkozásában, itt a vízszabályozásnak van kiemelkedő szerepe. A másik a *hős és a hivatalnok* Kína és a görögség esetében – itt idézi a szerző azt a rendkívül fontos weberi tételt, miszerint „minél távolabbra megyünk vissza a történelemben, a kínaiak és kultúrájuk (a nekünk jelenlegi szempontjainkból fontos

vonásokban) annál inkább *hasonlónak* tűnnek ahhoz, ami nálunk is található”. A harmadik bemutatott fogalom a *pontifexé* Kínában és Rómában. Összességében a fejezetből kiderül, hogy a megértés eszközei Webernél a *Kína-tanulmány*-ban is az ideáltipikus konstrukciók, a hasonlóságok és a különbségek összetett viszonyrendszere ezeknek a keretei között épül fel. Ebben a rendszerben kerül sor a kínai társadalomtörténet valamennyi elemének a vizsgálatára is, Weber tehát következetesen ragaszkodik a saját maga által lefektetett alapelvekhez és módszerekhez.

Az V. fejezet a „különбözőség eszközeivel”, a Weber által Kína és a Nyugat között feltárt különbségekkel foglalkozik. A fejezet első pontja a Kínából hiányzó *nem* vallási-érzületi (elsősorban gazdasági) tényezőket veszi számba. Az egyik ilyen természetesen a *város*, amely ugyan létezett Kínában, de teljesen más jellegű és funkciójú volt, mint Európában; nem rendelkezett szabadsággal, és „a bürokratikus igazgatás kegyétől való függés” jellemezte. Külön pont foglalkozik a *polgársággal*, amely természetesen Kínában szintén nem volt jelen, méghozzá a nemzeti kötelek fennmaradása miatt, ami megakadályozta, hogy a lakosok nem vérségi alapú társulásokra lépjenek egymással. Emiatt Kínából hiányzik a városi racionális „üzem” is. Végül a *jog és a szabadság* – pontosabban a racionálisan kodifikált jog – kínai hiánya is kiemelten hozzájárul ahhoz, hogy a „kapitalizmus szelleme” Kínában nem alakul ki.

A nem vallási-érzületi tényezők után a fejezet rátér a *Kína-tanulmány* egyik központi kérdéskörére, a „*konfuciánus életorientáció*” tárgyalására, amelyet Weber – aki az érzületi tényezőknek mindig is nagy (bár sose kizárólagos) szerepet tulajdonít – a tanulmány „voltaképpen témájának” tart. Abban, hogy a kínai gazdaság- és társadalomfejlődés úgy alakul, ahogy, kulcsszerepet játszik a konfuciánus hivatalnoki „rend”, amely egyrészt a konfuciánus etika hordozója, másrészt a dolgok természetéből adódóan saját gazdasági érdekeinek az érvényesítője. Az írástudók vonatkozásában a karizmatikus és a racionális vonások összefonódása sajátos kínai jelenség, amelyben a karizmát idővel felváltja a tradicionalizmus. A kínai társadalomban – az elemzés szerint – a racionalizmus és az irracionális egyfajta kettőssége alakul ki: a hivatalnokréteg alapvetően racionális irányultságú (bizonyos irracionális elemei ellenére), ezzel szemben a társadalom minden egyéb szférája az irracionális felé hajlik. A hivatalnokság ütközőréteg a császár pontifikális hatalma és a népi hiedelemvilág között, és a konfucianizmus – amely alapvetően „világon belüli laikus-erkölcsiség” – a vallás korai alakzatait irracionális, mágikus formájukban tartja fenn. Kínában hiányzott egy „megváltásvallás központi, módszeres életorientáló ereje”, az „etikai Isten” és a prófécia bármilyen formája – és ennek komoly társadalmi-gazdasági következményei lettek, a Nyugattól való eltérést éppen ezek a hiá-

nyok okozták. (Sokat mondó, hogy a Takó Ferenc könyvének alapjául szolgáló értekezés főcíme éppen ez volt: „*Was fehlte*”.)

A konfucianizmus személytelenné és érzelmektől mentessé tette a hivatalos kultuszt, és az elfogadott rítusok és a népi vallásosság közti űrt a taoizmus töltötte ki, amelynek gyökerei hasonlóak voltak a konfucianizmuséhoz. A taoista bölcs kivonul a világból, kontempláció útján egyesül az istenivel – de hiányzik belőle az aktív szembenállás a világgal, továbbá az aszketikus laikus erkölcsiség is. A taoista misztika egyfajta „varázskertté” alakítja a világot, és a misztikus hit fenntartása révén éppen, hogy a konfuciánus tradicionalizmust erősíti.

A „konfuciánus életorientáció” elemzése után a fejezet harmadik pontja azt tekinti át, hogy a *Kína-tanulmány* miként bizonyítja indirekt módon a *Protestáns etika* fő állítását. A szerző értelmezése szerint a konfuciánusok által hivatalosan elutasított, de „varázskert” formájában fenntartott mágia az újjátásokkal szembeni tradicionalisztikus félelmet ültetett az emberekbe, miközben a rítusok az élet minden külsődleges vonatkozását a hagyományhoz láncolták. A kötelezettségek, amelyekkel Nyugaton a hívő Istennek tartozott, Kínában csak a nemzetség keretein belül léteztek. A ceremonializmus és a tradicionalizmus uralma megakadályozta, hogy valamiféle „polgári életmetodika” jöjjön létre. A konfucianizmus ugyanis racionális *alkalmazkodás* a világhoz, míg ezzel szemben a puritán racionalizmus – amelynek követője világi hivatással és isteni elhivatással rendelkezik – racionális *uralom* a világ felett. A világhoz való abszolút alkalmazkodás minden haladást meggátol. A *Kína-tanulmány* szerint a Nyugat és Kína közötti számos különbség mindegyike visszavezethető „egy hivatali javadalmas réteg uralmának gyakorlati racionalizmusára”, amelynek eszmei hátterét „a konfuciánus életorientáció” jelenti.

A VI. fejezetben a szerző a könyv fő megállapításait foglalja össze, illetve abból a szempontból is megvizsgálja a szöveget, hogy az mennyiben tartalmaz Weber részéről Európa- és kórkritikát. Ez utóbbira alkalmat nyújt a kínai bürokrácia tárgyalása, amely illeszkedik Webernek az univerzális bürokratizálódási folyamattal kapcsolatos ellenérzéseéhez és félelmeihez. Ezen a ponton Weber láthatólag nem is tudja tartani magát az értékmentesség elvéhez. A könyv a *Konfucianizmus és taoizmus*, illetve Weber Kínával kapcsolatos munkásságának utóéletével, hatástörténetével, illetve egy rövid konklúzióval zárul.

A *Max Weber Kínájához* hasonló könyv nagyon régen nem jelent meg Magyarországon. A sinológusok elsősorban Kínával foglalkoznak, az európai gondolkodási hagyományban jártas filozófusok, esztétörténészek pedig kevésbé mozognak otthonosan „kínai” terepen, a jelenleg élő tudósok közül talán csak Várnai András foglalkozott mélyebben az európai Kína-recepcióval. Nem véletlen, hogy a szerző egyik fő támogatója és mentora is ő volt. Az orientalisztikai és európai esztétörténeti tudás Takó Ferencre jellemző ötvözése kül-

földön is ritka, a kötet nemzetközi tudományos közegben is megállná a helyét. Bár a szaktudományok sok tekintetben meghaladták Max Weber – a könyv végi összegzés utolsó gondolata éppen ennek természetes voltáról szól –, a könyvben felmerülő legfontosabb problémákkal, a mások és magunk kultúrájának megismerésével járó nehézségekkel, a valóban objektív módszertan alkalmazásának a lehetetlenségével a mai kutatóknak is szembe kell nézniük. A *Kína-tanulmány* ma is aktuális, mert – ahogy a szerző fogalmaz – „a jelentős művek akkor is ilyenek maradnak, ha aktualitásukat azon új *kérdésfeltevések* miatt veszítik el, amelyek épp belőlük táplálkozva születtek meg”.